

1

Een vriendin zoals Rebekka Liebich zou ik waarschijnlijk nooit meer vinden. Op haar hurken zat ze op de smalle vensterbank, één hand om het kozijn geklemd en de andere voor zich uitgestrekt, alsof ze op die manier de afstand van bijna anderhalve meter tussen haar en de stam van de berk kleiner kon maken. Op haar gezicht lag een uitdrukking van opperste concentratie.

Zelf stond ik schijterig drie verdiepingen lager op het binnenplaatsje. Het liefst zou ik mijn ogen gesloten hebben, maar zelfs dat kreeg ik niet voor elkaar. Als een muis die naar de kat staart, keek ik gehypnotiseerd naar boven. Dit keer waren we echt te ver gegaan. Over enkele seconden zou ik getuige zijn van de levensgevaarlijke sprong die mijn beste vriendin ging maken. Ik kon wel raden wat mijn moeder zou zeggen. Het dreigende pak slaag dat Bekka en ik zouden krijgen als Richard en zijn bende ons ooit in handen zouden krijgen, viel in het niets vergeleken met wat mij te wachten stond als Mamu mij te pakken kreeg.

Bekka verplaatste haar gewicht van haar rechter- naar haar linkervoet en ik werd nog banger. Ik wist dat ze zich altijd met haar rechtervoet afzette, dat hadden we van tevoren al uitgeprobeerd. Bekka behoorde niet tot het soort mensen dat de dingen aan het toeval overliet en zeker niet haar eigen leven. Pas toen ze zeker wist dat ze vanuit hurkstand één meter zeventig ver kon springen, was ze op de vensterbank geklommen.

Ik kon zelfs nog iets verder springen, in de zandbak tenminste. Op die vensterbank was ik blijven zitten alsof ik vastgelijmd zat. Nog geen tien paarden zouden mij zover

kunnen krijgen dat ik in die berk zou springen. Dat wist ik en dat wist Bekka ook. Ze had uit zichzelf aangeboden om te beginnen.

Als zij naar beneden stort, dan hoef ik niet meer te springen, schoot het door mijn hoofd. Beschaamd hield ik een hand voor mijn ogen, alsof ik tegen de zon in moest kijken, die zich op deze grijze septemberdag in 1938 nog niet eens had laten zien.

Nu. Bekka, die losjes op haar hurken op en neer had zitten veren, liet met haar linkerhand het kozijn los. Mijn hart bonsde inmiddels zo hard, dat mijn oren suisden en ik even dacht dat het snel naderende, door merg en been gaande gedreun boven ons het exploderen van mijn eigen met angst vervulde schedel was. Terwijl ik toch was opgegroeid met het lawaai van de vliegtuigen die vanaf vliegveld Tempelhof over onze huizen heen opstegen. Bekka hield zich ongeduldig weer vast en wachtte.

De machine verdween snel in de verte. Ik zag het kleine, zwarte hakenkruis, dat zich als een spin aan de vleugel vastklampte. *Duitsland voorwaarts*. Dat kon je ook merken aan het toenemende aantal vliegtuigen boven onze daken. Er vloog nog iets over mij heen: klein, met lange blonde vlechten en zo snel dat het even later alweer voorbij was. Er kraakte en ritselde wat, takjes en droge gele bladeren regenden op mij neer en toen stond Bekka triomfantelijk tussen de takken van de berk. Perfect.

O nee, hè, dacht ik. Nu ben ik aan de beurt.

Op de eerste verdieping werd een raam opengegoid. ‘Zijn jullie nou helemaal gek geworden?’ gilte iemand. Ik was nog nooit zo blij geweest om die oude mopperkont Bergmann uit haar keukenraam te zien hangen. ‘Franziska Mangold en haar nietsnut van een vriendin. Jullie hoeven echt niet te proberen om weg te rennen, want ik heb jullie allang gezien.’

Bekka klom zo behendig als een eekhoortje uit de berk naar beneden. Ook dat hadden we van tevoren al geoeffend. We kenden elk takje van deze boom, die mij slechts enkele weken later het leven zou redden. Bijna tenminste. Het zou in ieder geval allemaal heel anders gelopen zijn als Bekka op deze dag niet in de boom gesprongen was.

‘Afschuwelijke Jodengrieten.’ Het oorverdovende stemgeluid van Bergmann werd via alle vier de muren van het binnenplaatsje terug geëchood. ‘Nu is het genoeg geweest. Ik bel de politie. Die springen gewoon in onze mooie boom.’

Ik hoorde hoe er nog meer ramen geopend werden. Het woord ‘Joden’, helemaal als het zo gebruld werd, zorgde er in die tijd nog voor dat heel wat mensen nieuwsgierig reageerden. Dat men de andere kant opkeek, snel verder liep en er niets van wilde weten, kwam pas later.

Buiten adem kwam Bekka voor mij op de grond terecht en we gingen er zo snel we konden vandoor. Hoewel het zeer zeker niet haar bedoeling geweest was, had mevrouw Bergmann ervoor gezorgd dat ik nog een tijdje langer door mocht leven.

‘Ziska, wacht nou eens even,’ hijgde Bekka achter mij. Maar ik wilde pas stoppen als we veilig achter de kerkhofmuur zouden zitten. Met rennen was ik de snelste van ons tweeën, altijd al geweest, dat was al zo in de eerste klas van mijn oude school, die sinds afgelopen zomer ‘*Judenrein*’ was. Nu had Monika Bär daar mijn plaats ingenomen. Monika die bij de hardloopwedstrijd de gouden medaille kreeg, hoewel ik eigenlijk gewonnen had. Maar ja, ze konden een Jodin natuurlijk niet laten winnen. Dat snapte ik ook wel.

Toch was *Judenrein* een woord dat ik helemaal verkeerd begrepen had toen ik het voor het eerst hoorde. Ik dacht dat vriendelijke Joden aangeboden hadden om onze oude

verwaarloosde school eindelijk eens helemaal op te knappen en schoon te maken. Wat een tegenvaller. In werkelijkheid betekende *Judenrein* helemaal niets anders dan dat Rebekka Liebich, Ruben Seydensticker en ik, de drie Joden in onze klas, vanaf nu elke morgen een uur eerder op moesten staan om naar de Joodse school in Charlottenburg te lopen. Onze oude schooldirecteur werd daarvoor zelfs geprezen en zijn naam verscheen in de krant, iets wat wij oneerlijk vonden, aangezien wij en niet hij nu twee keer per dag half Berlijn door moesten om onze voormalige school *Judenrein* te houden.

‘Het is maar tijdelijk,’ zei papa.

Ik vertelde hem maar niet dat ik, afgezien van de lange reistijd, eigenlijk heel blij was met deze verandering. Op de Joodse school werden we tenminste met rust gelaten. Er was niemand die inkt over ons schrift gooide of ons in de pauze dwong ‘Weg met de Joden’ te spelen, een geliefd dobbelspelletje dat heel goed met echte mensen bleek te kunnen worden gespeeld. Vooral Ruben met zijn pijpenkrullen was een makkelijk doelwit en het feit dat hij tijdens de les altijd alles wist, maakte het er natuurlijk niet beter op. Tijdens het laatste schooljaar had de leraar hem compleet genegeerd, zelfs wanneer Ruben als enige zijn vinger opgestoken had. Hij vond het leuker om tijdens ‘rassenkunde’ ten aanzien van de hele klas Rubens lange, smalle schedel op te meten, om zo de superieure anatomie van de arische kinderen aan te tonen. Bekka en ik maakten ons op die momenten heel klein in de achterste rij, hoewel we wisten dat onze onopvallende schedels geen risico liepen, omdat ze dit favoriete nummer van de leraar volledig zouden verpesten.

We verschansten ons op onze lievelingsverstopplek, een gat in de bosjes. De dakloze die hier vroeger altijd overnacht had, had zich sinds het voorjaar niet meer laten zien.

‘Misschien hebben ze hem wel... krrk.’ Bekka maakte een snijbeweging langs haar hals.

Maar dat geloofde ik niet. Ik dacht eerder dat hij nu ergens aan het werk gezet was voor het Rijk; je hoorde de laatste tijd niet anders dan dat de Fū de mensen van de straat plukte en ze werk gaf. De echte naam van de Fū werd bij ons thuis niet in de mond genomen. Dat was een idee van Mamu geweest: wie zijn naam wel uitsprak of zelfs *Führer* durfde te zeggen, moest een *pfennig* in een glas stoppen; op die manier zouden wij af en toe op zijn kosten een ijsje kunnen gaan eten bij Cohn aan de Hermannplatz. Helaas zat er nog steeds niet echt veel in het glas, omdat papa en ik nooit zin hadden om over de Fū te praten.

Pas toen we tegenover elkaar in het hol zaten ontdekte ik dat Bekka’s sprong in de berk blijkbaar toch niet echt geëindigd was in een zachte landing. Er zaten schrammen op haar gezicht en op haar armen en grote schaafplekken op beide handpalmen. De takjes in haar haar zaten zo verstrengeld dat, toen we probeerden ze eruit te halen, kleine plukjes haar losgetrokken werden. Bekka had lang stroblond haar waarop ik stiekem een beetje jaloers was. Ikzelf had namelijk weerbarstig piekhaar dat noch helemaal zwart, noch helemaal blond was en dus eigenlijk helemaal geen bijzondere kleur had. Gebukt kroop ik achter haar om haar geruïneerde vlechten te fatsoeneren. Het maakte Bekka niet echt veel uit hoe ze erbij liep, maar ik vond het heerlijk om haar zijdeachtige haar aan te mogen raken.

Onbekommerd likte ze het bloed van haar arm, draaide zich half om en grijnsde naar me. ‘Het was veel dichterbij dan je zou denken.’

‘Toch kunnen we ons maar beter een tijdje niet meer op het binnenplaatsje laten zien,’ vond ik.

Daar was Bekka het mee eens. ‘Denk je dat die Bergmann echt de politie gaat bellen?’

‘Nee, ze zal zich wel weer bij Mamu gaan beklagen, zoals ze altijd doet.’

‘Nou, en jouw moeder weet wel hoe ze haar aan moet pakken,’ antwoordde Bekka, die nogal tegen Mamu opkeek. Geen wonder, zij hoefde niet met haar samen te wonen.

‘Ik zal wel weer degene zijn die ervanlangs krijgt,’ voorspelde ik somber. Een combinatie van Mamu en mevrouw Liebich, dat zou in mijn ogen ideaal zijn. Misschien dat Bekka en ik eens voor een paar weken konden ruilen van moeder. Het liefste vanavond al.

Mijn vriendin trok haar rechterschoen uit, nam de binnenzool eruit en haalde een al aardig groen uitgeslagen blaadje papier tevoorschijn – ons *survival plan*, zoals Bekka het noemde. Samen met haar ouders en broer zat ze al twee jaar op Engelse les. De familie Liebich zou namelijk binnenkort naar Amerika emigreren. Het was al bijna zover, ze moesten alleen nog wachten op het antwoord van een nicht die daar met een rijke man getrouwd was en die dus makkelijk borg kon staan voor haar familie uit Duitsland.

Ik vond het niet fijn als Bekka Engels sprak – niet alleen omdat ik er dan geen woord meer van kon verstaan, hoewel ook ik me sinds het einde van de zomervakantie in deze taal moest verdiepen. Nee, met elk Engels woord werd ik eraan herinnerd dat ik binnenkort ook nog mijn laatste, mijn beste vriendin zou verliezen. De groep kinderen op de Joodse school werd steeds kleiner; Renate zat in Engeland, Jakob in Amerika, Lore bij een oom in Zweden. Ook leraren verdwenen, verkochten alles wat ze bezaten en verhuisden naar het buitenland. Je wist nooit wie er de volgende week nog zou zijn en wie ons in welk vak zou onderwijzen.

‘Belachelijk,’ zei mijn vader. ‘Jullie zullen zien dat volgend jaar deze hele toestand voorbij is en dan zitten zij in Cuba of Chili of Argentinië en zijn ze alles kwijt.’

Maar het Duitse woord voor *survival plan*, *Überlebensplaner*, klonk echt een beetje te overdreven; het platgelopen stukje papier in Bekka's schoen was niet meer dan een kleine, zelfgetekende plattegrond met daarop de beste verstopplekken en vluchtroutes in de buurt. Met haar tong tussen de tanden geklemd tekende Bekka nu een boom op de juiste plek in vakje B2 en schreef daar '3de verdieping, Ziska's kamer' bij. Daarna vouwde ze het papiertje weer op en stopte het terug in haar schoen.

'Help me eraan herinneren dat ik jou deze kaart geef als wij weggaan,' zei ze. Alsof ze de kaart, haar grote trots, ooit zou kunnen vergeten.

Ik weet nog dat ik zo langzaam mogelijk de trap naar onze bovenwoning opliep. Alsof ik alles voor het eerst zag, bestudeerde ik de uit hout gesneden ornamenten op de deuren en de glas-in-loodramen op de overloop. Misschien ben ik zelfs nog wel een stukje langs de trapleuning naar beneden gegleden. Hoewel dat niet erg waarschijnlijk is, aangezien dat zelfs voor de arische kinderen verboden was, dus voor mij al helemaal. Stel je voor dat die Bergmann op dat moment haar neus om de deur gestoken zou hebben. Als er iemand in de buurt was, waagde ik het niet eens om met mijn Joodse handen de leuning aan te raken. Niet dat ik ooit gehoord had dat dat verboden was, maar je wist maar nooit. Op zondag zat je nog vrolijk met je ouders op een bankje in het park en op maandag was dat, boem, alweer verboden. Zoals het hele park dat nu was: 'Verboden voor Joden en honden'. Nee, het is dus zeer onwaarschijnlijk dat ik langs de trapleuning naar beneden gegleden ben.

Wat ik wel zeker weet is dat ik, op weg naar boven, Christine en haar moeder tegenkwam. Christines moeder keek de andere kant op, alsof een vies uitziende bedelaar zijn hand naar haar uitgestoken had. Terwijl ik me al zo veel

mogelijk tegen de muur aangedrukt hield, om hen maar zo min mogelijk in de weg te staan. Christine glimlachte naar me, heel snel, zodat haar moeder het niet doorhad. Dat deed ze nog altijd, hoewel we geen woord meer met elkaar gesproken hadden sinds ambtenaren en hun gezinnen niet meer in de buurt van Joden mochten komen. Daarvoor was ik vaak bij hen in hun woning geweest of Christine bij ons. Ze was heel aardig. Ik glimlachte terug. Toch een soort kleine samenzwering.

Van onder mijn trui trok ik het touwtje met de huissleutel tevoorschijn, opende de deur en was weer veilig. Onze woning – ruim, licht en met prachtige plafondornamenten – was een plek waar je de wereld buiten even kon vergeten. Op een paar kleine lege plekken op de muur na, waar ooit schilderijen hingen die mijn ouders in de afgelopen tijd hadden moeten verkopen, zag alles er nog precies zo uit als ik het mijn hele leven lang al kende en zoals het ook zeker altijd zou blijven. Een ruime hal leidde aan de rechterkant naar drie in elkaar overgaande kamers – eetkamer, woonkamer, werkkamer – en aan de linkerkant eerst naar de keuken, het rijk van onze ‘parel’ Pauline, toen haar nog niet verboden was om voor een Joodse familie te werken. Daarachter lagen de badkamer, de ouderslaapkamer en mijn eigen kamer, helemaal aan het eind. Ik trok mijn schoenen uit om van vloerkleed naar vloerkleed te kunnen sluipen en geen geluid op de houten vloer te hoeven maken. Uit de eetkamer klonken de stemmen van mijn ouders. Prima, zo kon ik er misschien onopgemerkt langs op weg naar mijn...

‘Het is gedaan met ons. Gedaan, Margot, begrijp je? Dat was het dan. Het is voorbij, finito.’

Papa’s opgewonden stem werd steeds hoger, sloeg over en kiepte om bij het laatste woord. Ik was al halverwege de hal en voorbij de keuken, maar nu bleef ik als vastgena-

geld staan, alsof mijn knieën opeens van lood waren. Dus Bergmann was toch naar de politie gegaan. De gedachten raasden door mijn hoofd en struikelden over elkaar heen. We verliezen ons huis. *Mijn ouders worden opgehaald. Bekka mag niet naar Amerika. Dat was het dan. Het is gedaan met ons. Uit.*

‘Zorg dat je je netjes gedraagt,’ had mijn vader mij op het hart gedrukt. ‘Wees beleefd, ook als zij dat niet zijn, geef geen weerwoord. Praat niet te hard of onnadenkend, maar gebruik ook geen al te moeilijke zinnen – anders denken ze nog dat jij je beter voelt dan zij. Zorg dat je altijd schone kleren aanhebt, zodat niemand kan zeggen dat wij vieze mensen zijn. Een enkel Joods kind dat een slechte indruk maakt, kan ervoor zorgen dat wij allemaal een slechte naam krijgen. Het beste is het,’ had hij eraan toegevoegd bij het zien van mijn verschrikte en onder deze zware verantwoordelijkheid gebukt gaande gezicht, ‘dat je gewoon probeert om helemaal niet op te vallen, Ziska.’

Wat er precies gebeuren zou als ik wel op zou vallen of me niet passend zou gedragen, liet hij open omdat men, zoals iedereen wist, altijd wel een reden zou vinden om ons, Joden, te straffen. De Duitsers konden met ons immers doen waar ze zin in hadden. Maar dat het ooit zo erg zou worden dat het met ons gedaan zou zijn, door mijn schuld nog wel, daarop had ik niet gerekend.

‘Gedaan met ons, wat een onzin,’ zei Mamu ongeduldig. ‘Jouw klanten betaalden je de laatste tijd toch al niet meer.’ Mijn vader antwoordde niet. Mamu ging met indringende stem verder. ‘Laten we het nu gewoon maar eens onder ogen zien, Franz. We leven op het moment sowieso alleen nog maar van mijn geld. En dat jij je beroep niet meer mag uitoefenen komt ook niet echt als een verrassing. Wie van onze vrienden mag nog wel werken? Schumann, ja, die wel. Maar daar staat wel de hele tijd de SA voor de deur, zodat

zelfs de partijgenoten nog amper naar binnen durven.’ Alsof ik een marionet was waarbij aan de touwtjes getrokken werd, bewogen mijn voeten een paar stappen in de richting van de op een kier staande woonkamerdeur. Terwijl ik mijn oor tegen de deur aandrukte bad ik vol overgave: *Lieve God, laat het alleen met ons gedaan zijn als dat niets met mij te maken heeft.*

‘Misschien hadden we toch beter kunnen proberen om hier weg te komen,’ zei papa zacht.

Dit keer antwoordde Mamu niet. O, o, dacht ik en in gedachten zag ik voor me hoe ze haar lippen op elkaar perste. Zo lang als ik me kon herinneren probeerde zij papa al om te praten: laten we hier weggaan. Maar papa wilde er nooit iets van weten, zelfs niet toen het ene na het andere land zijn grenzen sloot voor Joodse vluchtelingen. Oostenrijk behoorde sinds afgelopen voorjaar zelfs tot het Duitse Rijk.

‘We kunnen altijd nog naar Sjanghai,’ zei papa nu.

‘Wat fijn dat je nu eindelijk verstandig wordt,’ antwoordde Mamu ijzig. ‘Ziska, jij bent mijn getuige. Dacht je nu echt dat ik niet zou merken dat jij achter de deur staat te luisteren?’

Beteuterd kwam ik de kamer binnen en keek mijn ouders aan. Ze zaten aan de eettafel, onder het grote olieverfschilderij van Keizer Wilhelm en Mamu keek me vanachter haar dikke zwarte haren, die half voor haar rechteroog hingen, op haar gebruikelijke doordringende manier aan.

Die blik kende ik maar al te goed en hij wekte bij mij de gebruikelijke mix van schuldgevoel, bezorgdheid en bewondering op. Mijn moeder werd over het algemeen gezien als een ‘mooie vrouw’, veelgebruikte woorden die haar in mijn ogen tekortdeden. Ze was groot, donker en temperamentvol en sprak met luide stem en veel gebaren. Als

kind kon ik haar reuzenstappen bijna niet bijhouden op straat – wat er waarschijnlijk voor gezorgd had dat ik nu zo goed in hardlopen was – en alsof haar uiterlijk nog niet indrukwekkend genoeg was, onderstreepte ze alles nog eens met hoeden en omslagdoeken in opvallende kleuren. Ook droeg ze broeken en knalrode lippenstift. Ooit had ze mij eens toevertrouwd dat zijzelf haar gezicht helemaal niet zo mooi vond, haar mond te groot en haar neus te breed. Maar ik was het daar totaal niet mee eens. Ik hield van haar, bewonderde en vreesde mijn moeder, met andere woorden: ik aanbad haar. Wat niet altijd even makkelijk was, aangezien ik daardoor ook verwachtte dat zij op dezelfde manier van mij hield en vond dat dat niet altijd genoeg getoond werd.

Papa zat als een hoopje ellende op zijn stoel, zijn rug nog krommer dan gebruikelijk, en hij vertrok zijn gezicht tot een grimas, wat waarschijnlijk een glimlach had moeten zijn. Wat het ook was wat hij vandaag te horen gekregen had – het was duidelijk een klap voor hem geweest en ik moest meteen weer aan de foto boven zijn bureau denken. Daarop was een zelfverzekerd in de camera kijkende Duitse soldaat te zien en pas kort geleden had ik beseft dat dit mijn vader was. Zo had ik hem nooit gekend; al snel na mijn geboorte had hij last gekregen van de vele kwalen en beproevingen waaronder hij altijd zo leed. Hoe smaller en stiller hij werd, hoe sterker mijn moeder in mijn ogen werd. Zij hield van hem met een overgave die mij verlegen en jaloers maakte. Misschien was het zelfs wel zo dat alle verschrikkelijke dingen die Mamu af en toe verzon alleen maar een poging waren om weer iets van de man op de foto tot leven te wekken.

Maar die pogingen waren dus mislukt, dat was wel duidelijk. Mijn ouders hadden nog nooit zoveel ruzie gehad als in de afgelopen tijd. Nog maar een week geleden had

Mamu de *Stürmer* gekocht en mee naar huis genomen, dat afschuwelijke nazi-lasterkrantje, dat overal langs de straat in vitrines hing en waar ik altijd zo snel mogelijk voorbijliep. Afstotelijke, donkere figuren stonden op de voorpagina; het moesten Joden voorstellen, die op niemand leken die ik kende, maar die duidelijk met een intense woede getekend waren. Papa was de kamer uitgerend en had de deur met een klap achter zich dichtgetrokken. Ik kon nog steeds horen hoe Mamu hem woedend nageschreeuwd had: 'Ik probeer er in ieder geval achter te komen met wie wij hier te maken hebben.'

'Ziska is vandaag met haar vriendin vanuit het raam op de derde verdieping in de boom gesprongen,' zei Mamu. 'De derde verdieping. Die kinderen hadden wel dood kunnen zijn. En weet je waarom ze zulke dingen doen? Ze zien het als overlevingstraining voor het geval dat die Richard Graditz met zijn onnozele *Hitlerjugend*-groepje hen weer eens in elkaar wil slaan. Zo ver is het al gekomen, Franz. Ons kind springt vanaf de derde verdieping naar buiten. De familie Liebich, de familie Todorovski en de familie Grün, allemaal hebben ze al een uitreisverzoek lopen, alleen wij niet.'

Mijn moeder. De hele middag had ik aan niets anders kunnen denken dan aan alle mogelijke manieren die ze zou gebruiken om mij te straffen. En nu zette ze de zaak gewoon naar haar hand en gebruikte onze actie om mijn vader in het nauw te drijven. Ik hoefde het spelletje alleen maar mee te spelen.

Helaas zag ik papa's schuldbewuste gezicht en merkte ik dat ik het niet kon. 'Ik heb toch helemaal niet...' begon ik. Maar Mamu wierp mij zo'n strenge blik toe dat ik mijn mond snel weer sloot. Ze wist allang dat ikzelf niet gesprongen was. Mijn moeder was de slimste vrouw die ik kende en het verdraaien van onbelangrijke feitjes in haar

eigen voordeel was haar specialiteit. Zou ik er iets van gezegd hebben, dan had ze waarschijnlijk enkel geantwoord: ‘Nou en? Waarom ben jij dan niet gesprongen? Als je wel gesprongen was, hoefde ik nu niet te liegen.’

‘Ons krijgen ze niet meer te pakken,’ zei ik in plaats daarvan opgewekt tegen papa. ‘We hebben door de hele buurt verstopplaatsen en vluchtwegen. Het zijn er al zoveel, dat Bekka ze op een kaart heeft moeten tekenen, zodat we ze niet kunnen vergeten.’

Vreemd genoeg zorgde dit goede nieuws er niet voor dat de zorgrimpels van zijn voorhoofd verdwenen. Papa leunde met zijn hoofd in zijn beide handen en staarde versuft voor zich uit.

‘Nou, wat vind jij van Sjanghai, Ziska?’ vroeg Mamu glimlachend.

‘Hoe moeten we daar dan komen?’ antwoordde ik sceptisch.

‘Met de boot. Een reis die wel een paar weken duurt.’

‘Is het net zo ver als Amerika?’

‘Nog veel verder, Ziska. Veel verder dan Amerika.’

‘En wanneer vertrekken we dan?’

‘Zodra ik de benodigde papieren heb. Morgen meld ik ons meteen aan.’

‘Hebben we dan niemand nodig die garant staat voor ons, zoals de familie Liebich?’

‘Nee, schat. Voor Sjanghai is dat niet nodig. We hebben niet eens een visum nodig, alleen toestemming om te reizen en plaatsen op de boot.’

Terwijl ze met me sprak, bleef Mamu naar papa kijken. Waarschijnlijk wilde ze hem met ons vraag-en-antwoordspelletje nog een keer duidelijk maken hoe eenvoudig het allemaal was. Hoe eenvoudig het al die tijd al geweest had kunnen zijn. ‘We moeten natuurlijk wel rijksvluchtbelasting betalen. Maar met mijn sieraden en het familieservies... we

zullen nog genoeg overhouden om een poosje van te kunnen leven.'

Papa stond op en verliet de kamer. Zijn bedroefdheid bleef in de lucht hangen en drukte zwaar op mij.

'Wat is er met hem?' fluisterde ik.

Mamu keek opzij. Even meende ik tranen in haar ogen te zien, maar ik had me waarschijnlijk vergist. Mamu huilde niet. Nooit. Papa misschien, en ik natuurlijk, maar Mamu niet.

'Ze hebben papa vandaag de vergunning afgenomen die hij nodig heeft om zijn beroep als advocaat uit te oefenen. We zagen het al aankomen, maar het komt nu toch wel heel hard aan. Je weet toch hoe hij hoopte...'

Ze beëindigde de zin niet, maar ik wist toch wel wat ze bedoelde. Mijn vader geloofde nog altijd in het goede Duitsland, waarvoor hij tijdens de Eerste Wereldoorlog gevochten had. Iets in zijn hoofd hield alles tegen wat hem van het tegendeel zou kunnen overtuigen: dat de veldslagen aan het westelijk front en zijn IJzeren Kruis Tweede Klasse niets meer waard waren. Dat hij geen Duitser meer was, maar een Jood, hoewel de familie Mangold al generaties lang protestants was en geen van ons ooit een synagoge van binnen gezien had. Dat zijn partijgenoten uit de SPD hem ook niet meer konden helpen, hoewel een enkeling zich nog door papa's advocatenbureau vertegenwoordigen liet, iets wat door de Gestapo nauwgezet in de gaten gehouden werd. Dat men hem, ons, niet meer hebben wilde in Duitsland en in bijna geen enkel ander land ter wereld meer.

'Sjanghai,' herhaalde ik en ik liet de naam over mijn tong rollen. 'Klinkt best wel leuk, vind ik.'

2

Zoals altijd wanneer ik Richard, August en Eberhard zag, begonnen mijn hoofdhuid en vingertopjes te tintelen, alsof ik onder stroom gezet was. Hadden ze mij ook gezien? Het leek er niet op, want terwijl ik achteruit naar de dichtstbij gelegen portiek liep om mij daar te verstoppen, kon ik zien hoe ze vol overgave hun afgetrapte voetbal heen en weer schopten. Drie tienjarige jochies met een voetbal, van wie niemand kon vermoeden waartoe ze in staat waren als ze iets anders kregen om tegenaan te trappen.

Ik probeerde rustig te blijven en keek om me heen. Ik bevond me in een portiek dicht bij het zuidelijke uiteinde van de Schillerpromenade, in het kaartvakje A2 dus, wat inhield dat wij in deze hoek vier of vijf vluchtwegen en twee verstopplekken ontdekt hadden. Dit keer zouden ze me niet te pakken krijgen! Ik zette me tegen de muur af. Met mijn rug naar mijn drie vijanden gekeerd liep ik bedaard terug in de richting waarvandaan ik gekomen was.

Ik hoorde direct dat de voetbal niet langer op de grond stuiterde. Maar dat hoefde niets te betekenen, ik kon maar het beste gewoon doorlopen zonder me om te draaien. Ik stak mijn handen in mijn broekzakken en slenterde, zogenaamd zonder haast, de straat door. Maar ik kende het tragische verhaal over Lots vrouw, ik had moeten weten dat een bevel als 'Niet omdraaien!' niet door de hersens wordt opgenomen. Ik had nog geen vijf meter gelopen toen ik niet anders kon doen dan toch heel even over mijn schouder kijken.

Mijn blik kruiste die van Richard alsof het twee zwaarden

betrof. Met de bal onder zijn arm kwam hij grijnzend in mijn tempo achter mij aan, de twee anderen op sleeptouw. Ze wachtten er gewoon op dat ik het op een rennen zou zetten.

Ik liep nog wat sneller. De drie jongens deden hetzelfde, waarbij ik de indruk kreeg dat ze al wat dichterbij kwamen. Zo was het de laatste keer ook begonnen. Het kwam er eigenlijk op neer dat ik slechts één enkele kans had. Ik bleef staan en draaide me om. 'Pak me dan! Jullie kunnen mij toch niet bijhouden!'

Ik had het nog niet geroepen of ik draaide me om en vloog ervandoor.

Anders kan ik het niet omschrijven. Het is een heerlijk gevoel wanneer je tijdens het rennen steeds verder komt, de grond niet eens meer lijkt te voelen, wanneer benen, voeten en ondergrond één worden. Wanneer een even daarvoor nog bang meisje in een paar fantastische sprongen verandert in een niet in te halen, gevleugeld wezen. In iemand die enkel vergeleken kan worden met Jesse Owens, de zwarte Olympische kampioen die twee jaar eerder verschillende tegenstanders van het zogenaamd superieure blanke ras ver achter zich gelaten had! Toen Mamu me zei dat we in de toekomst een tweede voornaam mochten aannemen, had ik direct geantwoord: 'Dan wil ik Jesse heten! Franziska Jesse Mangold!'

Helaas hadden anderen dit voor mij bepaald. Ik moest Sara heten, net zoals Mamu en Bekka en haar moeder en andere meisjes en leraressen op de Joodse school. Iedereen kreeg dezelfde voornaam. Waarom dat was kon niemand mij vertellen – en ook niet waarom niemand tegen de nazi's gezegd had dat Sara's man in de Bijbel Abraham heette en niet Israël. Nu moesten de Joodse mannen met de verkeerde voornaam door het leven.

Ik droeg mijn race op aan Jesse Owens en dat bracht ken-

nelijk geluk. Ook zonder om te kijken merkte ik dat de afstand tussen mijn achtervolgers en mijzelf duidelijk groter werd. Ik stootte een wilde, triomfantelijke schreeuw uit, rende om de kerk heen en liep bijna een oudere man omver, die plotseling van een bankje opstond en precies in mijn pad ging staan.

‘Houd haar tegen, ze is een Jodin!’ gilde Richard meteen. De man reageerde er ook nog op, door zijn armen uit te strekken en een paar halfslachtige sprongetjes in mijn richting te maken. *Maar Franziska Jesse Mangold is niet meer te houden! Met een elegante zwaai naar buiten lukt het haar om haar achtervolgers achter zich te laten. En het is ongelooflijk, dames en heren, deze getalenteerde athlete krijgt het zelfs voor elkaar om nog sneller te gaan lopen!*

Ik bereikte het laatste, rechte stuk. De geweldige ingang van het huis waar ik naartoe liep, stond op ons *survival plan* helemaal boven in de hoek, omdat het al bijna niet meer binnen onze wijk viel. Bekka en ik hadden het huis dit voorjaar ontdekt, kort na onze legendarische eerste ontmoeting met Richard en zijn bende. De ingang was altijd open, omdat hierachter een slagerij lag. Bekka zou het geweldig vinden om te horen dat deze verstoppiek zijn dienst bewezen had.

Ik stak de straat over en verdween door de ingang. ‘Daar is ze! Erachteraan!’ hoorde ik achter mijn rug roepen – behoorlijk buiten adem, zoals ik tevreden vaststelde. Snel liep ik via de keldertrap naar beneden waar ik in een lange lage pijpenla terecht kwam, waar zich links en rechts kleine nissen met houten hekken ervoor bevonden, die door de bewoners van het huis gebruikt werden als voorraadruimtes.

De nis met nummer 8 lag helemaal achter in de gang. Ik draaide het licht aan – dat zouden Richard en de anderen sowieso wel doen als ze achter me aan kwamen – en liep

de gang door. Het rook er naar metselwerk en muizenpoep. Precies op het moment dat Richard, August en Eberhard – zoals altijd in deze volgorde – onderaan de keldertrap aankwamen verdween ik in het duister van nis nummer 8.

‘Nu zit je in de val, vieze Jodin!’ hoonde Richard en commandeerde vervolgens zacht: ‘August, jij gaat naar rechts, Eberhard en ik naar links!’

‘Waarom moet ik alleen? Eberhard moet met mij meegaan,’ protesteerde August. Zijn stem kreeg een hoge, bijna jammerende klank. Niet te geloven, dit dappere jonge lid van de *Hitlerjugend* was bang voor kelders! Waarbij ik eerlijk toe moest geven dat ik het zelf ook wel een beetje griezelig vond, hoewel ik al vaker hierbeneden geweest was.

‘Houd op met janken, jullie, en ga!’ siste Richard.

Ik hoorde voetstappen mijn richting op komen. Voetstappen van één persoon. Hij had zijn vrienden de andere kant op gestuurd en kwam nu alleen. Een kelderdeur vloog open en knalde tegen een rek. Glazen weckpotten rammelden. Even lichtte het geel op, toen Richard het licht in de kleine ruimte aandraaide en om zich heen keek. Er klonk een zachte klik toen de lichtschakelaar weer uitgedraaid werd.

Nu was het belangrijk om geen tijd meer te verliezen. Op de tast sloop ik naar de achtermuur, waar zich een doorgang moest bevinden. Doelbewust voelde ik met mijn handen langs de stenen. Daar was de kast en direct daarnaast...

Au! Wat was dat? Mijn arm schuurde pijnlijk langs een ruw houtoppervlak. Ik schrok zo erg, dat het zweet me uitbrak. Met snelle handen tastte ik het grote, zware object af dat in de weg stond. Het was een voorraadrek! Vertwijfeld probeerde ik de verlamme angsten te verdringen die binnen enkele seconden van mijn benen naar mijn hoofd schoot.

Kalm blijven! Je zit in de verkeerde kelder! Ga terug naar de deur! Zodra Richard in de volgende kelder naar binnen kijkt, glip jij nummer 8 in!

Ik sloop terug naar de deur, het hart klopte me in de keel. Richard bevond zich vooraan bij nummer 4, hij ging er nu naar binnen en draaide het licht aan. Ik deed één stap naar buiten om een deur verder te gaan.

Maar er waren geen volgende kelders meer. Ik was wel in nummer 8! Daar, waar de vrije, onbelemmerde doorgang naar de kelder van het huis ernaast had moeten zijn, had de een of andere idioot een rek neergezet!

‘Daar is ze!’ schalde het door de gang. Ik was August en Eberhard helemaal vergeten. Zij hadden vanaf de andere kant van het gewelf gezien hoe ik uit mijn verstoppelk tevoorschijn gekomen was, ongelovig naar de acht op de deur gekeken had en weer naar binnen geglipt was.

Radeloos rende ik in het donker naar het rek, ging op mijn knieën zitten en zocht met beide handen naar een schap. Blikken, glazen potten, flessen, alles wat ik in handen kreeg gooide ik aan de kant, waarna ik half in de kast kroop om met mijn rechterhand ver naar achteren te tasten.

Mijn hand tastte in het luchtledige. Dat was mijn redding. Het rek had geen achterkant! Met mijn schouders eerst wrong ik mij in het onderste schap, rolde opzij, trok en duwde met mijn armen en benen en maakte daarbij zoveel lawaai, dat ik niet had kunnen zeggen of Richard en zijn bende ondertussen al bij nummer 8 aangekomen waren. Misschien hielden ze zelfs al wel mijn benen vast!

Het idee alleen al was genoeg om mij berenkracht te geven. Met een laatste wanhopige trap bevrijdde ik mijzelf en kwam hard op mijn rug op het koude beton aan de andere kant terecht, waar de gang bijna een halve meter dieper in de kelder van het huis ernaast verder liep. Het was er pikdonker, maar aan het krabben, schrapen en steu-

nen in het rek kon ik horen dat Richard al achter me aan probeerde te komen.

Met beide handen voor me uitgestrekt liep ik met opengesperde ogen de duisternis in. Ik telde mijn passen... zeventien, achttien, negentien... was hier nog steeds dezelfde trap? Ja, dit keer had ik geluk. Ik struikelde over de eerste trede van de keldertrap en kroop op handen en voeten verder. Na enkele meters vond ik de reddende deur naar de binnenplaats van de burens. Met bibberende knieën tui- melde ik naar buiten, sloeg de deur dicht en zette het dwars over de binnenplaats heen op een lopen.

Tenminste, dat had ik moeten doen. In plaats daarvan bleef ik plotseling als versteend staan. Want midden onder de ingang, waardoor ik de jongens de kelder in gelokt had, lag Richards bal. Die had hij daar neergelegd om zijn handen vrij te hebben om mij te pakken.

Hoe kon hij? Zijn vader werkte bij het spoor, was lang werkloos geweest en deze oude voetbal was het kostbaarste wat Richard bezat! Ik had nog nooit meegemaakt dat hij de bal uit het oog verloor. Hij wist dat er kinderen in deze straat woonden die er alles voor over zouden hebben om zo'n bal te mogen bezitten. Maar nu lag de bal gewoon op straat. Nu was iets anders belangrijker geweest voor hem. Richards haat jegens mij moest wel enorm groot zijn.

Iets in mij zei: *Laat gaan, Ziska!* Maar in plaats van het enige verstandige te doen en er zo snel mogelijk vandoor te gaan bleef ik staan en had alleen nog maar oog voor de bal.

En plotseling werd ik door woede overvallen. Een woede, zoals ik die nog nooit in mijn leven gevoeld had. Door deze stomme versleten bal moest ik opeens aan allerlei dingen denken, waaraan ik helemaal niet had willen denken. Het verjaardagsfeestje waarop Richard de bal gekregen had. Het spel met de fles, waarbij je kleine opdrachten

had moeten vervullen. *De volgende naar wie de fles wijst moet iemand een kusje geven!* De fles wordt rondgedraaid, draait steeds langzamer, blijft stil liggen en wijst naar Richard. En Richard lacht, gaat meteen staan en komt dwars door de kring van kinderen naar mij toe en kust me midden op mijn mond. Daarbij kijkt hij me heel lief aan en het kan hem niets schelen dat ze allemaal joelen: ‘Richard is op Ziska, Richard is op Ziska...’

Het was al heel lang geleden dat ik voor het laatst voor een verjaardagspartijtje was uitgenodigd. De kinderen die er destijds bij geweest waren, waren al snel daarna begonnen mij te duwen op het schoolplein, mijn schooltas in de modder te gooien en mijn boterhammen af te pakken. Maar Richard, Richard was toch mijn vriend geweest.

‘Klopt het, Ziska?’ had hij mij met zachte stem gevraagd. ‘Jouw ouders zijn... jullie zijn... Joden?’

‘Nee,’ had ik geantwoord, ‘papa is advocaat.’

‘Weet je het zeker?’

‘Tuurlijk, dat weet je toch!’

Een frons. ‘Maar mijn moeder heeft gezegd dat jullie Joden zijn.’

‘Moet ik het eens aan mijn moeder vragen?’ Ik zag hoe de kwestie hem bezighield. ‘Dan vertel ik het je morgen wel.’

De volgende dag had hij met een uitgestreken gezicht op het schoolplein geluisterd hoe ik de uitleg van mijn moeder aan hem doorvertelde. Ja, wij hadden inderdaad Joodse voorouders en dat ik hiervan tot nu toe niet op de hoogte was, kwam simpelweg doordat alle vier de overgrootouders al in de vorige eeuw tot het protestantisme toegetreden waren. Daarom ging ik ook naar de protestantse godsdienstles, geloofde ik in Jezus en zou ik samen met Richard geconfirmeerd worden. Duidelijk?

De andere kinderen hadden om ons heen gestaan en niemand had iets gezegd. Richard verplaatste zijn gewicht van

zijn ene naar zijn andere been en ik merkte dat hij met deze informatie net zo weinig kon beginnen als ik. Ikzelf wist noch wat 'Joods' precies betekende, noch waarom dat op het schoolplein belangrijk zou moeten zijn.

'Bah! Richard heeft een Jodin gekust!' riep dikke Roland opeens.

Een seconde later lag hij al huilend op de grond, omdat Richard hem een fikse knal verkocht had. Er klonk gemompel onder de kinderen, die nu uit voorzorg een stapje achteruit deden. Ze vormden een halve cirkel om Richard, Roland en mij heen. Trots stak ik mijn kin naar voren en keek uitdagend om mij heen. Dit was nog veel beter dan een kus! Voor het eerst had iemand om mij gevochten!

Richards gezicht was donkerrood aangelopen, hij boog zich over Roland heen en pakte hem bij zijn trui vast. 'Waag het niet dat nog een keer te zeggen!' brulde hij. 'Ik wist niet dat ze een Jodin was, begrepen? Dat had ze me nog nooit verteld!'

Toen liet hij Roland los. Die viel terug in het stof en hield op een beschamende, smekende manier zijn beide armen voor zijn gezicht. 'Oké, Richard, oké!' jammerde hij.

Richard deed een stap achteruit en keek mij weer aan. Ik kon het gewoon niet geloven. Al het goede was uit zijn gezicht verdwenen. Er was alleen nog een hard masker over, dat mij beschuldigend vol woede en minachting aankeek.

Dit was Richard niet meer. Dit was zo verschrikkelijk dat ik niet eens meer kon stoppen met lachen.

'Je had het me moeten vertellen!' snauwde hij mij toe.

'Maar Richard... waarom...?' kon ik nog net uitbrengen.

En toen zag ik enkel nog zijn naar voren gestoken kin, zijn lichte ogen, de snelle beweging waarmee hij mij een klap gaf. 'Houd op met dat gegrijs!' knarste hij.

Op mijn rug lag ik nu naast dikke Roland, die niet wist hoe

snel hij bij mij uit de buurt moest kruipen, alsof ik een besmettelijke ziekte had. Ik knipperde met mijn ogen omhoog naar Richard. Ik lachte nog steeds. Hij gaf me een trap en ging ervandoor.

Iemand spuugde naast mij op de grond. Ik zag de zon die door het klimrek heen scheen. Verder naar boven dansten zwaluwen voorbij. En heel hoog aan de hemel hing direct boven ons een enkele lichtgrijze wolk die wat weg had van een schildpad of een kleine auto.

‘Nu hebben we je, smerige Jodin!’

Richard, die door de tweede kelder achter mij aangekomen was, kwam van achteren op mij af gelopen, August en Eberhard van voren. Ik stond tussen hen in met de bal in mijn handen. Het kon nog maar enkele ogenblikken geleden zijn dat ik uit de kelder tevoorschijn gekomen was. De enkele ogenblikken die ik nu tekortkwam om te kunnen ontsnappen.

‘Laat die bal vallen!’ siste Richard. Hij had zijn handen tot vuisten gebald. Ik kende het gevoel van die vuisten die op mij neerkwamen al. Dat was de reden geweest dat Bekka en ik een halfjaar lang bijna niets anders gedaan hadden dan in onze hele buurt op zoek gaan naar vluchtwegen.

‘Pak ’m dan!’ Ondanks onze laatste ontmoeting was er nog steeds een klein stemmetje in mijn hoofd dat fluisterde: *Ze zullen toch niet drie tegen één...! Tegen een meisje...!*

Ze stormden op me af. Ik maakte een beweging alsof ik de bal over Richards hoofd heen op een van de balkons wilde gooien. Hij schrok, zijn hoofd schoot omhoog, net als zijn armen. Op dat moment gebruikte ik al mijn opgekropte woede om hem de bal keihard midden in zijn gezicht te gooien.

Waar ben je, Bekka? Het spijt me, ik heb het verknald... die ingang bij de slagerij kunnen we wel doorstrepn... en bij

de andere verstoppelken moeten we echt gaan controleren of ze er nog net zo uitzien als toen we ze ontdekten, zodat we de volgende keer... de volgende keer... de volgende keer... Ik lag op mijn zij en er bromde iets bij mijn mond. Er liep een dikke vlieg over mijn onderlip en proefde dan weer hier, dan weer daar. Er was toch genoeg bloed. Al bijna helemaal opgedroogd. Ik wist niet dat bloed zo plakkerig was. Was er überhaupt nog wel iets heel aan mij? *Beweeg je arm eens, Ziska. Ze hebben je goed te pakken gehad. Heb je al je tanden nog?*

Langzaam overeind komen, tegen de muur leunen. Vanaf de eerste verdieping had iemand toegekeken, maar ze lieten me met rust. *Je tweede schoen ligt daar verderop, niet vergeten als je weggaat.*

‘Ziska? Kun je opstaan?’

Een langwerpige bleek gezicht dook als uit de mist voor mij op. Het moest een enorme overwinning voor hem geweest zijn om door die vreemde ingang te komen – Ruben Seydensticker behoorde nou niet bepaald tot de moedigste mensen die ik kende. Hij pakte me bij mijn twee slappe armen en hielp me bij het opstaan.

Toen ik heen en weer zwaaiend op mijn voeten stond was het nog erger. Voorovergebogen hing ik tegen zijn schouder aan en zag de met bloed bespikkelde straatstenen voor mijn ogen in elkaar overlopen. ‘Ik kan je maar beter even mee naar huis nemen,’ murmelde Ruben. ‘Het is niet ver.’

‘Neu lama, gadal,’ mompelde ik onduidelijk met mijn kloppende gezwollen onderlip, die niet meer in staat was om een verstaanbaar woord te vormen. Mijn voeten daarentegen deden wel wat ze moesten doen en schuifelden gehoorzaam rechts, links, rechts, links, rechts, links naast Ruben mee. Na twee meter liet hij ons nog een keer stilstaan, zette mij tegen de muur, pakte mijn schoen op en trok die bij mij aan. Langzaam maar zeker kwamen ook

mijn andere lichaamsdelen weer tot leven, gloeiend heet voelde ik ze een voor een op de plekken waar ze moesten zitten. Pijn schoot door mijn linkerschouder, mijn linkerarm en mijn achterhoofd, om nog maar te zwijgen over mijn hele onderlichaam, en nadat we drie, vier passen gelopen hadden, moest die pijn er waarschijnlijk gewoon uit. Ik gaf over, helemaal over Rubens schoenen heen.

‘Geeft niets. We gaan gewoon verder,’ zei hij dapper.

Ik schaamde me zo dat ik begon te huilen. Zo kwamen we bij hem thuis aan. Zijn kleine zusje deed de deur open en riep enkel: ‘Mama!’ waarna ze geschrokken wegrende en Ruben mij naar de keuken sleepte.

Zijn ouders, die aan tafel gezeten hadden, sprongen op. ‘*Oi!*’ zei mevrouw Seydensticker, gevolgd door een stroom vreemde geluiden, die Duits klonken maar toch ook weer niet. Aha, dacht ik mat. De familie Seydensticker wil dus ook emigreren!

Maar welke taal het was, die deze familie aan het leren was? In mijn hoofd begon ik alle landen op te noemen waarvan ik wist dat ze nog Joden opnamen. Argentinië, Chili, Uruguay, Paraguay... Niet dat dat op dat moment echt belangrijk voor mij was, maar tijdens de hele weg naar Rubens huis had ik niet anders gedaan dan uitproberen of mijn hoofd enige schade opgelopen had. *Mijn naam is Ziska Mangold, ik ben geboren op 19 februari 1928 en woon in de Hermannstraße 88, eerste huis, derde verdieping...* Lang kon ik niet buiten bewustzijn geweest zijn, maar toch was een klein stukje van mijn leven nu in duisternis gehuld en dat was genoeg om mij vreselijk bang te maken.

Rubens vader legde mij voorzichtig op de keukenbank. Zijn lange baard kriebelde aan mijn arm en op zijn hoofd had hij, alsof het erop vastgeplakt zat, een rond plat kepeltje.

‘Dit is Ziska, uit mijn klas,’ zei Ruben. Hiermee stelde hij mij voor en verklaarde hij ook meteen waarom ik er zo aan toe was, want niemand hoefde nu nog iets te vragen. De Seydenstickers waren echte joden, zij werden heel wat vaker op straat aangevallen dan ik, aan wie je niets kon zien. Het feit dat ik op een Joodse school zat en in elkaar geslagen werd, was in hun ogen heel vanzelfsprekend.

Met een natte doek op mijn voorhoofd lag ik op de harde keukenbank. Voorzichtige handen plakten pleisters op mijn armen en benen.

‘Wij moeten jou opknappen een beetje, voordat wij roepen jouw moeder,’ zei mevrouw Seydensticker met een prachtig rollende rrr. Ze droeg een wijde bruine kiel en een hoofddoek die tot op haar rug viel. Net zoals de vrouwen in mijn kinderbijbel – zelfs de verdrietige, medelijdende gezichtsuitdrukking was hetzelfde! Verlegen raakte ze haar hoofddoek aan toen ze merkte dat ik haar aanstaarde en ik werd knalrood, schaamde me voor mijn onbeleefde gedrag en ja, ook een beetje voor de armoede hier om mij heen.

Want de kamer waarin ik mij bevond bleek niet alleen de keuken, maar tegelijkertijd ook slaap- en woonkamer voor de hele familie te zijn. De kookplek, de tafel met bank en stoelen en een grote kast namen bijna alle ruimte in, maar toch lagen er ook nog stapels matrassen tegen de muur. Erop lag, boven op een berg van kussens en dekens, de meest schattige baby die ik ooit had gezien. We hadden via drie achterplaatsjes moeten lopen, langs ontelbare kleine raampjes en waslijnen, om bij de familie Seydensticker te komen. Onder de buitentrap had zelfs iemand op een ouderwetse latrine gezeten. Met de deur open!

Rubens kleine zusje bracht me verlegen wat fruit. ‘Ik heet Chaja,’ fluisterde ze en ze deed twee stappen achteruit, om mij ongegeneerd aan te staren.

‘Hallo, Chaja,’ mompelde ik en ik sloot mijn ogen, de appel nog in mijn hand.

Het werd stil. Slechts een paar nare beelden bleven door mijn hoofd spoken. In mijn nek kriebelde een opgerolde deken, de klok aan de muur tikte. Ik probeerde te denken aan die ochtend, toen ik opgestaan was en nog geen idee gehad had van wat mij vandaag te wachten stond. Zo lang was dat nog helemaal niet geleden.

Iemand was naast mij komen zitten. Ik haalde de natte doek, die nu over mijn hele gezicht lag, weg en ontdekte Ruben, die op een van de stoelen was gaan zitten. ‘Laat die maar liever liggen,’ zei hij. ‘Je ziet er behoorlijk slecht uit. Maar Richard Graditz ook, mocht dat een troost zijn. Ik geloof dat zijn neus gebroken is.’

Hij was op weg naar huis letterlijk tegen de drie jongens aangelopen die, zonder naar links of rechts te kijken, de ingang uitgestormd waren. Behalve het gebruikelijke ‘Rot op, Jood!’ hadden ze hem niet lastiggevalen, maar voor de zekerheid had hij toch een paar minuten gewacht voordat hij om een hoekje naar de binnenplaats gegluurd had.

Ik vertelde hem wat er gebeurd was. Omdat de zwelling in mijn lip duidelijk afgenomen was, kon ik de klopjacht door de kelder nu zelfs wat mooier doen lijken dan hij in werkelijkheid geweest was. Ik liet August en Eberhard in een gat vallen waar ik ze naartoe gelokt had. Hoe meer ik vertelde, hoe vrolijker ik werd. Ik had het overleefd. Ze hadden me alleen maar te pakken gekregen omdat ze met zijn drieën waren. Als ik samen met Bekka geweest was, was het heel anders gelopen!

‘Je bent hartstikke gek, Ziska,’ zei Ruben, alsof ik dat laatste hardop gezegd had. ‘Van hen valt niet te winnen. Wat als Richards neus echt gebroken is? Als zijn ouders jullie aangeven?’

‘Dat doen ze niet. Ik ken ze. Ze geven hem er hoogstens van langs, als ze horen dat hij een meisje in elkaar geslagen heeft.’ Ik legde de vochtige doek naast mij op tafel en ging voorzichtig overeind zitten. ‘De familie Graditz is niet zo. Richard is veel erger dan zijn ouders.’

‘Dat het maar slecht met hem af mag lopen,’ antwoordde Ruben plechtig.

Half nieuwsgierig, half verlegen keek ik hem aan. Ruben zei af en toe dingen, waarop ik met mijn woordenschat helemaal geen antwoord had. Hij was de enige uit zijn familie die naar school ging, waarschijnlijk omdat hij zo slim was dat ze het thuis niet met hem uithielden.

‘Wat voor taal spreken jouw ouders eigenlijk?’ vroeg ik. ‘Is het Nederlands? Gaan jullie naar Nederland verhuizen? Wij hebben sinds vorige week ook een verzoek tot emigratie lopen, voor Sjanghai! Maar we zijn nog niet begonnen met Chinees leren.’

Ruben schudde vol ongeloof zijn hoofd. ‘Tjonge, jij weet echt niet veel,’ zei hij ontsteld. ‘Je hebt toch zeker al wel eens Jiddisch gehoord?’

‘Jiddisch?’ herhaalde ik. ‘Waar moet ik dat gehoord hebben? Bij mij in de familie spreekt niemand dat.’

‘Maar het is onze taal, Ziska. Al eeuwenlang. Jouw voorouders hebben vast en zeker ook ooit het Jiddische dialect gesproken.’

‘Hoe kun jij dat nu weten?’

‘Ik weet het zeker,’ herhaalde Ruben. ‘Jiddisch is een combinatie van Hebreeuws en oud-Duits. In heel Europa spraken Joden zo met elkaar.’

‘Echt waar? Hoefden ze dan niet eerst Engels of zo te leren?’

Ik was gefascineerd. Ruben keek me meelevend aan. ‘Jij wordt vervolgd en je weet niet eens wie je bent,’ zei hij.

Alweer zo’n vreemde zin. Ik wilde al bijna verontwaardigd

antwoorden, maar Ruben zag er nu echt verdrietig uit. Alsof hij diep medelijden met mij had. Alsof ik iets heel belangrijks verloren had, zonder het gemerkt te hebben.

‘En? Wie ben jij dan?’ antwoordde ik hem een beetje uitdagend.

Hij glimlachte. ‘Ik ben hier geboren, maar mijn familie komt uit het oosten van Polen. Mijn moeder heet Beile, mijn vader Jakob. De vader van mijn vader heet Herschel, zijn vrouw Zeitel...’

Ruben vertelde mij die middag nog veel meer, terwijl ik daar op de keukenbank lag en wachtte tot mijn moeder mij afhaalde. Hij vertelde van het kleine Joodse dorpje aan een grote rivier, van handelaren die met zware onderstellen op hun rug honderden kilometers door het land trokken, voordat ze op vrijdag weer terugkeerden naar hun gezinnen om de sabbat te vieren. Van de pest, de Zwarte Dood, waardoor Rubens voorouders naar Polen gevlucht waren. Men had hen ervan beschuldigd dat zij de bron vergiftigd hadden.

Maar ook in Polen werden de Joden niet met rust gelaten. Er waren kleine vijandelijkheden en grote pogroms en later kwamen de Kozakken die voor angst en verschrikkingen zorgden. ‘In Polen worden wij al sinds honderden jaren vermoord,’ zei Ruben. ‘Wij zijn naar Duitsland teruggekommen toen het hier weer beter werd. De Joden uit het oosten hebben het hier niet bijzonder goed, maar ze leven in ieder geval. Onze voorvader, die de Elbe overgestoken is, heette Trachim, zijn vrouw Didl. Ze hadden één dochter, Shanda, die trouwde met Gerschom...’

Ik hoorde het tikken van de klok niet meer, ik vergat mijn verwondingen, ik vergat die ellendige, niets betekenende, miezerige Richard Graditz. Elke naam daarentegen die Ruben mij noemde, brandde zich diep in mijn geheugen.

Want aan mij heeft Ruben zijn geschiedenis verteld.

Misschien was ik wel de enige, de laatste. Nog geen vier weken later stond ik in de woning van de familie Seydensticker en was er niemand meer. Het was de dag na 28 oktober 1938 en elk jaar, op elke 28ste oktober, spreek ik hardop alle namen uit die Ruben mij genoemd heeft.

‘Ze zijn allemaal weg,’ fluisterde Bekka en ze probeerde mij aan mijn arm mee de woning uit te trekken. ‘Ze hebben de Polen afgehaald, ik zei het je toch. De Poolse regering heeft iedereen die langer dan vijf jaar in het buitenland leeft, de nationaliteit ontnomen en de Duitse nationaliteit wilden ze ook niet houden. Ze hebben iedereen verzameld en nog dezelfde nacht de grens over gesmokkeld. Ziska, wat doe je daar?’ vroeg ze nerveus. ‘Laten we weggaan! Ik geloof niet dat wij hier mogen komen, ook al was de voordeur niet afgesloten!’

Maar uiteindelijk hielp ze me toch de matrassen langs de muur op te stapelen, de etensresten op de borden weg te gooien, het servies van de in haast verlaten tafel te ruimen en af te wassen. De familie Seydensticker had verschillend serviesgoed en bestek, om melk- en vleesproducten van elkaar gescheiden te houden. De verschillende onderdelen waren met verschillende kleuren aangegeven en we deden ons best om alles op de juiste plek terug te zetten.

Helaas zijn ze nooit meer teruggekomen, maar ik weet zeker dat Ruben het fijn zou hebben gevonden.